

СТВОРЕННЯ «ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» — ВАЖЛИВИЙ ЕТАП ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

У статті коротко висвітлюються історія створення «Етимологічного словника української мови», наукові принципи його укладання, значення для порівняльно-історичного вивчення української і слов'янської лексики.

Ключові слова: порівняльно-історичне мовознавство, «Етимологічний словник української мови», праслов'янська мова, реконструкція давніх форм, діалектна лексика, запозичення.

Свідченням незаперечних успіхів слов'янського порівняльно-історичного мовознавства є низка етимологічних словників, як уже виданих, так і тих, що укладаються в різних країнах. Для багатьох слов'янських мов такі словники нині створено (пор. етимологічні словники російської мови М. Горяєва¹, М. Фасмера², П. Черних³, польської — О. Брюкнера⁴, В. Борися⁵, чеської — В. Махека⁶, Й. Голуба і Ф. Копечного⁷, верхньолужицької і нижньолужицької — Г. Шустера-Шевца⁸, болгарської — С. Младенова⁹, хорватської (сербської) — П. Скока¹⁰, А. Глутака¹¹, словенської — М. Сноя¹²; до завершених праць належать також «Етимологічний словник мови полабських древлян»¹³, «Етимологічний словник кашубщини»¹⁴ та ін.).

---

¹ Горяев Н. В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. — Тифлис, 1896. — 451 с.

² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М., 1964–1973. — Т. 1–4.

³ Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. — М., 1993. — Т. 1–2.

⁴ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 1927. — 805 s.

⁵ Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 861 s.

⁶ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968. — 864 s.

⁷ Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1952. — 575 s.

⁸ Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. — Bautzen, 1978–1989. — Н. 1–24. — 1888 s.

⁹ Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. — София, [1941]. — 704 с.

¹⁰ Škok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1971–1973. — Knj. 1–3.

¹¹ Gluhak A. Hrvatski etimološki rječnik. — Zagreb, 1993.

¹² Snoj M. Slovenski etimološki slovar. — 2-e izd. — Ljubljana, 2003.

¹³ Polański K. Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich. — Wrocław, 1962; Warszawa, 1994. — Т. 1–6.

¹⁴ Boryś W., Popowska-Taborska H. Słownik etymologiczny kaszubszczyzny. — Warszawa, 1994–2006. — Т. 1–5.

Досвід укладання етимологічних словників, зокрема слов'янських мов, свідчить, що це — складне завдання, яке вимагає багаторічних копітких досліджень. Не випадково не всім їхнім авторам пощастило побачити закінчення своєї праці. На різних етапах підготовки зупинилося видання словників Е. Бернекера¹⁵, О. Преображенського¹⁶, Ф. Славського¹⁷.

Краща доля колективних праць, ініційованих і очолюваних видатними етимологами. Це багатотомні видання, робота над якими триває десятки років, зокрема: «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд» (ред. О. Н. Трубачев), «Słownik prasłowiański» (ред. Ф. Славський), «Български етимологичен речник» (започаткований під ред. В. Георгієва), «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (ред. В. Мартынаў), «Etymologický slovník jazyka staroslověnského» (гол. ред. Е. Гавлова).

До цього ж типу колективних праць належить і «Етимологічний словник української мови» (далі ЕСУМ). Робота над ним розпочалася в 1964 р. і не випадково саме тоді. Перед тим упродовж кількох десятиліть у СРСР панувало вульгаризаторське псевдомарксистське так зване нове вчення про мову М. Я. Марра, за яким мова й мислення проголошувалися надбудовою над матеріальним базисом. Мова визначалася як класова категорія, а її розвиток пов'язувався із змінами соціальних формацій і розглядався як стрибкоподібний, що прямує від безлічі дрібних мов до майбутньої єдиної спільнонародської мови в безкласовому суспільстві. Можливість диференціації мов у минулому заперечувалася, гіпотеза про існування праслов'янської мови оголошувалася расистською, і взагалі все порівняльно-історичне мовознавство таврувалося як ідеологічно вороже, буржуазне. Для досліджень мовознавцям пропонувався так званий палеонтологічний метод — виділення у всіх словах начебто найдавніших коренів *sal, ber, йон, рош*.

Як класові вороги були репресовані видатні компаративісти Є. Д. Поливанов і Г. А. Ільїнський, чудом уцілів серед небагатьох Л. А. Булаховський, який не припиняв свої порівняльно-історичні акцентологічні та лексикологічні студії.

Ситуація кардинально змінилася в 1950 р. після лінгвістичної дискусії на сторінках газети «Правда», що завершилася виступом Сталіна, який засудив марризм. Цим було відкрито шлях для нормального розвитку мовознавства, у тому числі й порівняльно-історичного.

Л. А. Булаховський узяв участь у дискусії і твердо висловив свої погляди на порівняльно-історичний метод як на надзвичайно плідний для дослідження мовних фактів. Оскільки він був найавторитетнішим славістом-компаративістом у колишньому Радянському Союзі, саме йому було доручено створити порівняльну граматику слов'янських мов, а потім і етимологічний словник. Наприкінці 50-х років під його керівництвом сформувалася група молодих дослідників-славистів для створення порівняльної граматики слов'янських мов.

Але навесні 1961 р. акад. Л. А. Булаховський пішов з життя. Керівництво цією роботою було передано О. С. Мельничукові, талановитому вченому, у майбутньому теж академікові, а тоді ще молодому кандидатові наук.

¹⁵ *Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch.*— 2. Aufl.— Heidelberg, 1924.— Bd 1.— 760 s.; Lief. 2.— Heidelberg, 1915.— 80 s.

¹⁶ *Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.*— М., 1959.— Т. 1–2.

¹⁷ *Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.*— Kraków, 1952–1978.— Т. 1–5.

Після написання порівняльної граматики, яка побачила світ у 1966 р. під назвою «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», стало можливим приступити до створення етимологічного словника.

За першими планами О. С. Мельничука, ЕСУМ мав бути однотомним. Проте розробка принципів його укладання досить швидко переконала керівника в недоцільності однотомника, і було вирішено зупинитися як на найоптимальнішому обсязі спочатку на тритомнику, а потім на чотиритомнику. Відповідно до обсягу визначалися й строки: друкування словника передбачалося розпочати з 1967 р., а завершити в 1972 р. Однак життя й реальна робота над реальними матеріалами внесли в ці плани, м'яко кажучи, значні корективи.

Кілька років напруженої роботи всього колективу¹⁸ зайняла тільки підготовка до укладання словника. О. С. Мельничук, розробляючи принципи створення ЕСУМ як праці фундаментальної, справедливо визначив підходи до неї як теж фундаментальні. Насамперед головним, найзагальнішим принципом було проголошено максимальну повноту охоплення лексичних матеріалів української мови. Багато місяців зайняло лише визначення реєстру всього словника — шляхом його обговорення. В основу реєстру покладено шеститомний «Українсько-російський словник» (одинадцятитомного тлумачного «Словника української мови» тоді ще не було), до нього додано «Словар українського язика», упорядкований Б. Грінченком, перекладні словники Є. Желехівського та С. Недільського¹⁹, З. Кузелі та Я. Рудницького²⁰, Є. Онацького²¹, діалектні словники І. Верхратського²², П. Лисенка²³, В. Ващенко²⁴ та ін. Були розписані також «Словник власних імен людей» (К., 1961 та пізніші видання), словники назв рослин²⁵ і назв птахів²⁶. Для полегшення користування галузевою термінологічною лексикою створювалися картотеки власних імен людей і назв рослин.

Усього на першому етапі укладання реєстру було розписано 22 лексикографічних джерела. З часом, коли з'являлися нові словники, особливо діалектні, їх також використовували для поповнення реєстру.

Відповідно до принципів укладання, детально розроблених О. С. Мельничуком, до кожного реєстрового слова додавалися всі похідні від відповідного кореня (якщо вони були достатньо прозорими в словотвірному відношенні і не вимагали етимологічної розробки).

¹⁸ До складу групи київських етимологів, очолюваної О. С. Мельничуком, на той час входили канд. (потім доктор) філол. наук Р. В. Болдирев, канд. (потім доктор) філол. наук В. Т. Коломієць, канд. філол. наук А. П. Критенко, канд. (потім доктор) філол. наук Т. Б. Лукінова, канд. філол. наук Г. І. Нікулін, канд. (потім доктор) філол. наук О. Д. Пономарів, канд. (потім доктор) філол. наук, у 1997 р. обраний чл.-кор. НАН України, Г. П. Півторак, канд. філол. наук Н. С. Родзевич, канд. філол. наук Н. П. Романова, канд. філол. наук В. А. Ткаченко, канд. (потім доктор) філол. наук, у 1995 р. обраний чл.-кор. НАН України, О. Б. Ткаченко, канд. філол. наук А. М. Шамота, згодом до колективу приєдналися канд. (потім доктор) філол. наук, у 2003 р. обраний академіком НАН України, В. Г. Скіяренко і канд. (потім доктор) філол. наук І. А. Стоянов.

¹⁹ Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.

²⁰ Українсько-німецький словник.— Лейпциг, 1943.— 1494 с.

²¹ Vocabolario Ucraino Italiano.— Roma, 1941.— 1741 р.

²² Говір батюків.— Л., 1912.— 307 с.; Говір замішанців // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1894.— Кн. 3. Т. 25; Знадоби до словаря южноруського.— Л., 1877.— 88 с.

²³ Словарь диалектной лексики северной Житомирщины // Славянская лексикография и лексикология.— М., 1966.— С. 5–60.

²⁴ Словник полтавських говорів.— Х., 1960.— Вип. 1.— 107 с.

²⁵ *Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-mańruski.*— Kraków, 1936.— 408 s.

²⁶ *Шарлемань М. Назви птахів.*— К., 1927.

У результаті проведеної роботи зібрано великий лексичний матеріал: уперше в історії українського мовознавства зведено воедино максимальну кількість лексем не лише української літературної мови, а й діалектів, галузевих словників. Таке зібрання лексики становило неабияку наукову цінність, але для етимологічного словника це була лише основа, фундамент для подальшого порівняльно-історичного опрацювання.

Після закінчення роботи над реєстром (з усіма похідними) він був розділений на приблизно рівні частини, що мали становити томи етимологічного словника (обсягом від 50-ти до 60-ти авт. арк.). За цим розподілом «Етимологічний словник української мови» мав стати вже не тритомним або чотиритомним, а семитомним виданням, причому в сьомому томі передбачалося вмістити індекси слів усіх мов.

Повнота реєстру, велика кількість слів, що потребували розробки в словнику, визначили другий важливий принцип його створення: чіткість побудови словникової статті, стислість викладу матеріалу. Саме з міркувань стислості словник вирішено було будувати за гніздовим принципом: до реєстрового слова (як правило, найпростішого за будовою або найчастіше вживаного) додаються, як зазначено вище, споріднені з ним слова, і етимологічна розробка подається лише до основного, реєстрового слова.

Дальшим важливим етапом підготовки до укладання ЕСУМ було створення бібліографічної картотеки. Вона передбачала список як етимологічних словників, так і найважливіших тлумачних і перекладних словників слов'янських та неслов'янських, індоєвропейських та неіндоєвропейських мов, монографій і статей, необхідних для укладання словника в цілому. Цей загальний список вміщено на початку першого тому словника. Крім того, укладачі мали якнайповніше використати численні статті, надруковані в різних вітчизняних і зарубіжних журналах та збірниках і присвячені етимології, історії форми та розвитку семантики окремих слів чи їхніх груп. Дані про такі праці передбачалося наводити при окремих етимологічних статтях. З метою якнайповнішого їх використання майбутніми укладачами було опрацьовано велику кількість українських та інослов'янських джерел, з яких виписувалося все, що могло бути корисним для укладання ЕСУМ.

Підготовча робота тривала майже два роки. Лише з початку 1966 р. колектив приступив безпосередньо до укладання статей словника.

У 1967 р. в ж. «Мовознавство» (№ 2) було надруковано статтю О. С. Мельничука, в якій викладалися принципи створення «Етимологічного словника української мови». У кінці статті наводилися зразки етимологічних статей різного типу.

Ще до початку роботи над ЕСУМ і задовго до надрукування його першого тому в Канаді в 1962 р. англійською мовою вийшов перший випуск (обсягом близько 5 друк. арк.) «Етимологічного словника української мови» Я. Рудницького. Підготовлені за кордоном, у відриві від численних діалектних та історичних джерел, від усієї наукової бази, яку подають друковані праці не тільки українських учених, а й славістів-істориків, діалектологів, компаративістів інших слов'янських і неслов'янських країн, представлені матеріали цього словника наочно продемонстрували недоліки такої праці.

У наступні роки вийшло ще кілька випусків цього словника, але він не став великим надбанням світової компаративістики. На його шість перших випусків

відгукнувся такий компетентний рецензент, як Ю. Шевельов²⁷, який об'єктивно проаналізував цю працю.

З 1966 р. розпочалося укладання першого тому ЕСУМ у Києві. О. С. Мельничук, як керівник, завжди був відкритий для консультацій і всілякої допомоги авторам. Невдовзі укладання перших двох томів було завершено. Проте, незважаючи на високий професійний рівень О. С. Мельничука як редактора і його виняткову працездатність, редагування першого тому виявилось тривалим процесом. На допомогу головному редакторові згодом було створено редколегію, до якої увійшли В. Т. Коломієць і О. Б. Ткаченко.

Матеріали тому ще до його друкування пройшли рецензування в московській групі етимологів, якою керував О. М. Трубачов. З часом рецензування матеріалів словника в Москві перетворилося на взаєморецензування: випуски «Етимологического словаря славянских языков» О. М. Трубачова проходили апробацію в Києві (головним рецензентом виступав, як правило, один з наших найкваліфікованіших етимологів, чл.-кор. Національної академії наук О. Б. Ткаченко).

Лише в 1982 р. перший том «Етимологічного словника української мови» побачив світ.

Досвід, набутий у процесі багатопланової і багатоаспектної редакторської роботи над першим томом, дозволив О. С. Мельничукові значно швидше закінчити редагування другого, а за ним і третього томів (вийшли в світ відповідно в 1985 і 1989 рр.). Було розширено редколегію видання.

Щоправда, розрив у часі між укладанням і редагуванням матеріалів ЕСУМ збільшувався, а це ускладнювало й затримувало редагування, оскільки і редактори томів, і сам О. С. Мельничук намагалися врахувати останні праці порівняльно-історичного, історичного, історико-семасіологічного, діалектологічного характеру не тільки української мови, а й інших слов'янських та неслов'янських мов. А за десятки років роботи над словником таких праць надруковано чимало.

Після опублікування першого тому «Етимологічного словника української мови» з'явилися друковані рецензії на нього. Рецензенти позитивно оцінювали словник. Зокрема, московський етимолог В. Е. Орел зазначав: «Цілком очевидно, що рецензована праця — значне явище у вітчизняній славістиці. Новий «Етимологічний словник української мови» безперечно стане настільною книгою кожного славіста-етимолога: його поява не тільки сприятиме ознайомленню з уже нагромадженими в галузі української етимології даними, а й стане обов'язковою відправною точкою для кожного вченого, який ставить перед собою завдання дальшого розвитку цієї галузі слов'янської етимології»²⁸.

Хоч укладання матеріалів ЕСУМ і було в основному завершено в 70-ті роки, робота над його удосконаленням тривала ще довго, при цьому збільшувався розрив між часом укладання і часом редагування томів. Долаючи численні перешкоди, О. С. Мельничук у 1988 р. завершив відповідальне редагування четвертого тому. Проте з'явився ще один розрив — між часом подання словника до друку і часом його виходу в світ: суспільно-політичні події в нашій країні, як відомо, негативно позначилися на книгодрукуванні. Том, чекаючи кращих часів, пролежав у видавництві понад 10 років. Акад. О. С. Мельничук боляче реагував на припинення друкування словника, проте, незважаючи на важкий стан здоров'я,

²⁷ Shevelev J. [Rec.:] An etymological dictionary of the Ukrainian language / By J. B. Rudnyc'kyj. Parts 1–5, Part 6.— Winnipeg, 1966–1967 // Language.— 1968.— Vol. 44. N 4.— P. 856–875.

²⁸ Орел В. Э. Этимология 1983.— М., 1985.— С. 186.

продовжував працювати над п'ятим, а потім розпочав редагування і шостого тому. Однак йому не пощастило побачити ці томи в русі: у 1997 р. його не стало.

Лише в 1999 р. вийшов Указ Президента України про розвиток національної словникової бази. На основі Указу створено програму «Словники України», і одразу ж, завдяки клопотанням акад. В. Г. Склярєнка, який у 1996 р. очолив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, а отже й роботу над «Етимологічним словником української мови», у видавництві «Наукова думка» знову розпочалася робота над четвертим томом. На початку 2003 р. том, нарешті, вийшов з друку. Одразу ж до видавництва було передано відредагований ще О. С. Мельничуком п'ятий том, який побачив світ у 2005 р., невдовзі закінчилося редагування останнього, шостого тому, друкування якого планується на кінець цього року.

Велінням часу стало підключення до роботи над словником Українського мовно-інформаційного фонду з його комп'ютерною базою. Тут готується до друку сьомий том, де будуть розміщені індекси до всіх томів словника.

Загальний обсяг шести томів «Етимологічного словника української мови» — близько 340 друкованих аркушів. Вони містять понад 30 тис. етимологій українських слів; при їх розробленні використано дані близько 250 різних мов.

За укладеною О. С. Мельничуком інструкцією, при кожному реєстровому слові (після всіх похідних від нього) наводяться наявні в усіх слов'янських мовах відповідники: в українському лексиконі велика кількість давніх слів має споріднені утворення в слов'янських мовах, і, отже, може бути реконструйована їхня праслов'янська форма. Це означає, що етимологію на праслов'янському рівні встановлено. У праслов'янській мові далі відшукуються споріднені слова і гніздо, до якого може належати етимологізоване слово. Наступним етапом етимологізування є пошук споріднених утворень у балтійських, германських, романських, інших індоєвропейських мовах і реконструкція відповідного індоєвропейського кореня. При наявності слов'янських споріднених слів від цього кореня ймовірність етимології значно зростає. У разі, якщо існує кілька гіпотез походження слова, першою наводиться найвірогідніша; коментуються формальні (давні чергування голосних і приголосних, дія аналогії, метатези і т. ін.) та семантичні зміни.

Так, не викликає сумнівів етимологія іменника *честь* «шана, повага, гідність». Він має відповідники в усіх слов'янських мовах, а отже, є підстави реконструювати його праслов'янську форму **čьstь*. Вона може розглядатися як похідна (nomen abstractum) від дієслова **čьsti* (гніздо **čьsti, čьtq, čitati* «рахувати, розпізнавати знаки; шанувати»; іє. **k^hit-*).

Словами із встановленою і загальноприйнятою етимологією є, наприклад: *брáти* (з псл. **bьrati, berq*, похідного від іє. **bher-* «носити, приносити») і спорідненого з дінд. *bhárati* «несе, приносить; веде», лат. *fero* «несу», гот. *baíra* «т. с.» і т. ін.), *знáти* (псл. **znati*, споріднене з лит. *žinóti* «знати», лтс. *zināt*, нвн. *kennen*, гот. *kunpan* «т. с.»; іє. **g'en* «знати»), *молóти* (псл. **melti* «молоти, подрібнювати», з іє. **mel-* / *mol-* «молоти, розтирати», споріднене з лит. *málti*, лтс. *malt*, лат. *molere* «т. с.»), *водá* (псл. **voda*, споріднене з гот. *watō*, хет. *wātār*; іє. **wod-* «т. с.»), *син* (псл. **synь* < *sūnus*, споріднене з лит. *sūnùs*, гот. *sunus*, двн. *sunu*; пов'язується з іє. **seu-*, *sū-* «народжувати») та ін.

Це найдавніші і широковживані слова, що реально існують у мові нерідко тисячі років, з'явилися ще в дослов'янські часи, пройшли свій шлях розвитку в праслов'янській мові і в сучасних слов'янських мовах становлять прадавній шар

лексики, від них утворилася велика кількість похідних, і вони завжди були в центрі уваги етимологів.

Разом з тим чимало слів, наявних в українській мові і зафіксованих і в тлумачних, і в перекладних, і особливо в словниках діалектних, залишалося поза увагою вчених. Це нерідко назви предметів і дій, пов'язаних із побутом, і як такі вони є українськими утвореннями, що не мають відповідників у інших слов'янських мовах, наприклад:

[*воловід*]²⁹ «налигач», [*ворсбѣтисѣ*] «борсатися, пручатися», [*дѣмня*] «димар; горно; кузня», [*деренѣти*] «задирати голову», [*кулѣч*] «стара міра довжини», [*кулѣбѣшник*] «бадилля картоплі», [*куля*] «паросток», [*лагбѣка*] «весняна гра», [*лишинѣк*] «лісовий горіх», [*лікнѣп*] «пшола для дорослих», [*пѣтрати*] «виймати нутроці із забитої тварини; обскубувати пір'я», [*рядѣха*] «потертъ», [*свид*] «велика палка», [*свѣжска*] «стріла з очерету і смоли», [*сегѣльба*] «вирубка, підготовлена під поле», [*санкѣша*] «звіця», [*скадерка*] «задиристе місце на деревині», [*сѣмра*] «сивий кінъ», [*тѣхнути*] «повільно гаснути; сохнути; худнути», [*темѣт*] «великі ліси», [*тѣмуш*] «вначе, ніби», [*тѣпѣти*] «повільно йти», [*чаромѣнтѣ*] «чаклунство», [*чатлѣк*] «тріщина в льоду», [*чван*] «дзбан, посудина» і т. ін.

Значну частину подібних слів становлять назви рослин (пор. [*базѣнка*, *базѣмка*, *базѣнка*] «суниці», [*букс*] «самшит», [*галѣй*] «овес», [*гѣлѣця*] «очанка», [*дѣнниця*] «перстач», [*драпѣтанѣ*] «вазіля», [*ланижс*] «гриб-дощовик», [*кулявѣка*] «тернослива», [*моркѣвѣць*] «вех широколистяй», [*ошадѣц*] «сідач конопляний», [*тагун*] «ромашка», [*тацѣт*] «*Narcissus tazetta* L.», і под.); назви птахів ([*блѣска*] «трясогузка», [*галаган*] «індик», [*воловік*] «волове очко», [*дѣседѣбра*] «сойка», [*дѣжурбѣй*] «чубатий жайворонок», [*дѣзингѣль*] «щиглик», [*дѣзблѣк*] «дятел», [*кадѣук*] «волове очко», [*коркуль*] «крохаль великий», [*лежѣк*] «дрімлюга», [*лібуц*] «чайка», [*неклов*] «чирок», [*риляк*] «дрімлюга», [*розсохѣня*] «шуліка рудий», [*сіколѣка*] «кам'янка лиса, кам'янка ряба», [*скаврѣн*] «гайворон», [*суровѣга*] «іволга», [*таркѣч*] «дрзд-омелюх» і под.); назви риб (*барма* «марена», [*бѣждирка*] «гольян», [*бѣбла*] «плітка», [*дѣзрдѣзик*] «мересниця, голян», [*лежѣйка*] «марена дніпровська», [*маркуля*] «гірчак», [*таратѣйка*] «турухтан», [*чарнѣха*] «краснопірка» і т. ін.); назви комах ([*дзиз*] «тедзь», [*лищѣця*] «блищанка», [*отрѣдник*] «бразнику» (гусінь), [*повѣх*] «хрущ звичайний», [*ріпѣк*] «тедзь», [*рісѣляк*] «хрущ», [*розгѣульѣка*] «товкунець», [*ролівѣка*] «совка польова», [*сіляк*] «бокохід бродячий» (павук), [*сумѣтка*] «*Vanessa antiopa* L.») тощо.

Для багатьох подібних слів у ЕСУМ розроблені етимології. Щоб встановити мотивацію називання рослини, риби, комахи, птаха, вивчалася спеціальна література, довідники, енциклопедії. Через особливості форми, будови, забарвлення, через схожість певних прикмет виявлялися зв'язки між мотивуючими та мотивованими словами і, отже, пропонувалася та чи інша етимологія. Так, орнітологічна назва *берестянка* «пересмішник» пояснюється тим, що своє гніздо птах маскує берестою; шуліка названий *розсохѣнею* через хвіст, у якому розходяться пір'їни (і тим він нагадує розсоху); назва польової квітки *лабѣч* походить від діал. *лаба* «лапа» через пальцеподібно розсічене листя; ботанічну назву *плюцник* «цетрарія ісландська» утворено від діал. *плюца* «легені», оскільки рослина лікує хворі легені, а назву комахи *лищѣця* «блищанка» — від *лищѣти* «блищати» через те, що тіло комахи відливає металевим блиском; назва риби *лежѣйка* зумовлена тим, що вона залягає на дні річки.

При одному мотивуючому слові мотиви називання можуть виявитися різніми. Такими є, наприклад, назви рослин *сметѣнка*, *сметѣнник*: [*сметѣнка*¹] «молочай щєбриковидний; чистотіл великий» — номінація мотивується наявністю в молочаї білого, а в чистотілі жовтого соку, який виступає при зломі або зрізі; [*сметѣнка*²] (у сполученні *сметѣнка-травѣ* «шавлія ефіопська») і [*сметѣнник*] «шавлія залозиста» — назва могла бути зумовлена застосуванням шавлії в народі для лікування молочниці, при якій обличчя покривається білими плямами,

²⁹ У квадратних дужках наводяться слова з діалектів.

схожими на кисле молоко; а в [сметáнник] «парило» назва пояснюється використанням рослини для випарювання молочних глечиків. Ще для однієї ботанічної назви [смитáнник] «перстач гусячий, гусяча лапка» мотивацію не з'ясовано.

Інколи форма може бути прозорою, але мотивація залишається не встановленою (пор. *собáчка* — назва риби).

Етимологізування, встановлення мотивації вимагає не лише книжних знань, почерпнутих з довідників та енциклопедій, а й знайомства з народними звичаями, віруваннями, з деталями побуту. Так, у ботанічній назві *сварнік* «плаун звичайний» може вбачатися похідне від дієслова *сварі́тися*: існує повір'я, нібито присутність цієї рослини в хаті викликає сварку. Назва рослини *кульба́ба* (рос. *одува́нчик*) пов'язується з праслов'янським прикметником *kuľbava (*kvěťka*), похідним від *kuliti* «гнути», оскільки обірване стебло кульбаби, коли діти бавляться з ним, розривається, і його частини закручуються (загинаються) назовні; [купáла] «світляк», [купáвка, купáлка] «т. с.» походять від *купáло* «свято Івана Купала», оскільки комаха з'являється в кінці червня, під час свята (пор. назви світляка в інших мовах: п. *robaczek świętojański*, н. *Johanniskäfer*). [Самотба́ка] «різновид витушки; мотовило» розглядається як складне слово, утворене із займенника *сам* і дієслова *точі́ти* в давньому значенні «кружляти, котити» — при зиванні пряжі з такої витушки вона сама обертається навколо своєї осі. Щоб проетимологізувати слово [дорні́нка, дорні́нка] «сокира на довгому топористиці», треба знати, що такі сокири вироблялися в румунському місті Дорна Ватра.

Вимога якнайповніше використовувати при етимологізуванні свідчення суміжних наук, насамперед історії та етнології, завжди була, є і буде актуальною. Проте, на жаль, вона залишається більше теоретичним постулатом, ніж постійно застосовуваним методологічним прийомом, хоч його плідність доведена не раз.

Прикладом можуть бути етимології, пов'язані із словами *дід* і *баба*. Давно і надійно проетимологізовані і в етимологічних словниках, і в спеціально присвячених назвам спорідненості монографіях О. М. Трубачова³⁰ та А. А. Бурячка³¹, із залученням свідчень етнології вони здатні пролити світло на низку споріднених з ними слів, встановити справжню мотивацію при називанні реалій народного побуту.

Від слова *дід* в українській мові виникло чимало назв рослин, особливо ключих: *дід* «будяк, осот», *діді колі́чі* «татарник», *дідик* «хрестова трава», *дідівник* «осот, лопух». Те саме і в інших слов'янських мовах: рос. *дед* «осот, лопух», *дедівник* «т. с.», *дедбк* «лопух», *дедкі* «т. с.», *дедівшник* «осот», п. *dziad* «плід лопуха та інших чіпких рослин», *dziady* «кущі малини, ожини», серб. *djěd* «осот», *dede* «т. с.», *djědāk* «*Carlina acaulis*», *djědovina* «т. с.».

Етимологізуючи рос. *дедбк* «лопух», навіть такий досвідчений дослідник, як М. Фасмер, природно пов'язуючи назву рослини з *дед*, прямолінійно тлумачить: «дедок від *дед* — через колючки, які нагадують неголену бороду»³². Справа тут, однак, не в простій зовнішній схожості. Мотивація є глибшою і складнішою: слова *дід* і *баба* не лише позначали конкретних родичів — батьків матері та батька, а й були узагальненими назвами предків сім'ї і, отже, пов'язаними з таким важливим елементом світогляду давніх слов'ян, як культ предків. Вірили, що душі предків, як добрі духи, продовжують жити разом із нащадками в їхній оселі й оберігають їх, охороняють від чужих ворожих духів. З цими духами дому

³⁰ Трубачев О. Н. История славянских терминов родства.— М., 1959.— 212 с.

³¹ Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові.— К., 1961.— 150 с.

³² Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1964.— Т. 1.— С. 494.

був якнайтісніше пов'язаний увесь повсякденний побут давнього слов'янина: гадали, що вони охороняють не тільки людей, а й худобу, що від них залежить урожайність, їм догоджали, їх шанували, відводили кращі місця в хаті — на печі, коло неї або на покутті, їм, як живим, ставили їжу, присвячували перші плоди й останній сніп; особливу увагу виявляли у свята.

У цьому етнографічному контексті стають зрозумілими і вмотивованими такі утворення, як укр. *дід* «невеликий сніпок злакових, що ставили на різдво у центральний куток хати», «сніп соломи або очерету», *діді* «зв'язані попарно початки кукурудзи, що висять у гуцульських хатах під образами», *дідик* «копа з трьох снопів, накрита четвертим», *дідок* «віхоть соломи, обмотаний валом і прибитий по краях дверей від холоду» (можна припустити, що первісно соломі для цього брали не всяку, а зі снопа, що був присвячений духу предка або уособлював його, і така солома охороняла не тільки від холоду, а й від ворожих духів), *дідух* «солома, яку стелять у хатах напередодні Різдва».

Із звичаєм ставити *дїда* — сніп колочих рослин — будяка, осоту біля дверей хати чи хліва, щоб відігнати ворожих духів, пов'язане й етимологізоване М. Фасмером рос. *дедок*. Не випадково *дід*, *дідівник* «осот» має ще назву *чортуполох* (пор. у тому ж значенні рос. *чертополх*, *чертогон*, п. *czartoploch*).

У значенні «дух предка» вживалися й слова *баба*, *бабка* (пор. рос. *бабка запечная*, *бабки запечные*³³). Паралельно до *дідух* «солома, яку стелять у хатах напередодні Різдва» існувало й *баба* «жмут сіна, який кладуть під стіл на Свят-вечір» (пор. також рос. *бабка* «кілька хлібних снопів на ниві; певна кількість снопів льону; зв'язка льону, сніп або жмут коноплі»³⁴). Назви рослин, однак, такі як укр. *бабиць*, *бабішник*, *бабчук*, рос. *бабка*, *бабки*, *бабник*, *бабочник* і под., можуть бути пов'язані не тільки з культом предків, а й з *баба* в значенні «знахарка, шептуха, що лікує травами».

Похідними від *дід* і *баба* називалися також страви, які можна тлумачити як первісно жертівні, призначені для духів предків або приготовлені в дні їх ушанування (так звані *діді* відзначалися навесні й восени або навіть чотири рази на рік; пор. також *дідівська неділя* після Пасхи): *дід* «страва з пшона й борошна; те ж, що й лемішка з житнього борошна», *баба* «страва, спечена з тіста; паска», *бабка* «т. с.».

Тільки від *баба* походять назви комах. Найпоширенішою з них є рос. *бабочка* «метелик». На думку М. Фасмера, «це утворення засновано на уявленні, що душа померлого продовжує жити у вигляді метелика»³⁵. Чи не першим так тлумачив це слово ще О. О. Потебня, який з російських говірок наводив *душичка* «метелик» і відзначав подібні вірування в сербів та німців³⁶. В українській мові до цього ряду належать *бабка* (рос. «стрекоза»), *бабич* (рос. «самец стрекозы»). Пор. також: ч. *babka* «жук», *babicka*, *baboška* «метелик», серб. *баба* «стара бджола», *babura* «стонога» і т. ін.

Існує ще одне коло понять, серед назв яких у слов'янських мовах уживані утворення, пов'язані зі словами *дід* і *баба*. Ідеться про позначення хмар, тіней, мороку, імлі тощо: укр. *діді* «тіні по кутках кімнати» («По закутках зрана до вечора стоять діді») ³⁷, рос. *баба* «міфічна хмарна жінка, що приносить живу воду, тобто дощ», ч. *babka* «хмара», *baby* «сутінки», п. *dziady* «хмари» тощо.

³³ Довнар-Запольский М. В. Исследования и статьи.— К., 1909.— Т. 1.— С. 145–146.

³⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1955.— Т. 1.— С. 32–34.

³⁵ Фасмер М. Знач. праця.— С. 100.

³⁶ Потебня А. А. Этимологические заметки // Рус. филол. вестн.— 1882.— Вып. 7.— С. 69.

³⁷ Словар українського языка / Упоряд. Б. Грінченко.— К., 1907.— Т. 1.— С. 388.

Були спроби пов'язати з культом предків також слова *цўра* «паличка», *цўрка*, *цўрбак* «т. с.», *цур* (у виразі *цур тобі!*) «вигук закляття», *цурáтися* «відчужуватися», *цур* «нічна тварина», рос. *чур, виділене з прислівника *чересчўр*³⁸, та ін.). Такі спроби мають підстави. *Цўра*, *цўрка*, *цурпáлка* та похідні від них особливо поширені на Поліссі. Деякі з цих слів мають варіанти з початковим *ч-*: *чўрка*, *чурбáк*, *чурбáн*. Так само варіанти з *ц-* і *ч-* паралельно існують і в білоруській мові: *цўрка*, *чурбáк*, *чурбáн*, *цурубáлка* — і *чўрка*, *чурбáк*, *чурбáн*, *чурбáлка*; у російській переважають утворення з *ч-*, хоч є й діалектні *цўрка*, *цурáтися* (можливо, з української).

Утворення з початковими *ц-* і *ч-* об'єднуються і формально, і семантично. Як правило, вони позначають щось дерев'яне, відрізане або відрубане, і, отже, можуть пов'язуватися з іє. **keur-* «різати». Для слів'ян, що жили в лісах, природним було мати справу з дерев'яними символами предків-дідів — *цурами*, *цурками* (*чурами*, *чурками*). Цими цурами позначалися межі земельних ділянок, що їх сторонні не повинні були порушувати (заходити *через цур*). Звідси ж і *цурáтися* «відчужуватися», і *цур тобі!* — звернення до свого предка в певній ситуації.

Віра в переселення душ предків у нічних тварин — шурів — цілком у руслі давніх уявлень про продовження життя померлих у живих істотах, зокрема комах. Мабуть, не випадково також далекі предки й досі називаються *пращурами*.

Народнорозмовна стихія в українському лексиконі виявляється у великій кількості звуконаслідувальних утворень, насамперед дієслів: *белькотáти*, *бурмоті́ти*, *тєлáти*, *тєлготі́ти*, *деренькотáти*, *деренчáти*, *дзеренчáти*, *дзижчáти*, *джв'якати*, *квáкати*, *клекотáти*, *ламкотáти* «жвабібно кричати», *рáхкати* «квакати», *сюрчáти*, *тарáхтіти*, *теркотáти*, *торготі́ти*, *чв'якати* і т. ін. Від подібних дієслів утворюються похідні: *гáвкіт*, *деренчáло*, *дзижкучий*, *дзюрчáнка*, *рáхкавка*, *сюркотня́*, *сюрчóк*, *тарáхтун*, *теревéні*, *тертікало* тощо.

У словниках зафіксовані, а отже, й внесені до реєстру ЕСУМ також вигуки, якими позначаються звуки, що їх видають тварини, птахи (*авру́* — вигук, що передає воркування голуба, *аву́* — вигук, що передає виття собаки, вовка, *брекекэ́* — вигук, що відтворює жаб'яче квакання, *рох* — вигук, що відтворює рокання свині, *скугу́* — те саме), якими підкликають або відганяють тварин: *абáзь* — вигук, яким відганяють ягнят, *абі́р* — вигук, яким відганяють овець, *акóсь* — вигук, яким відганяють коней, *валá* — вигук для відгону корів, *ваць* — вигук для підкликання свиней, *гай-гай* — емоційний вигук, вигук для відгону хижих птахів, *треш* — вигук для відгону овець — і т. ін.

Давні звуконаслідувальні утворення можуть мати відповідники в інших мовах (пор.: *деренькотáти* — ч. *drnkotati*, слц. *drnkat'*, болг. *дрънкам*; *квáкати* — п. *kwaкас*, ч. *kvákatі*, болг. *квáкам*, серб. *квáкати*), а для деяких реконструюється і праслов'янська форма (*bъrmotati, *klekъtati та ін.).

До народнорозмовної стихії тяжіють і численні експресивні (афективні) утворення: [*допéньгати*] «доплентатися», [*крўндзяти*] «поратися», [*лапўця*] «тпюхтій», [*малáйда*] «т. с.», [*квак*] «мурло», [*ладўга*] «велика скибка (хліба)», [*ма́йда*] «махати хвостом», [*накицїкати*] «нарізати чимсь тупим», [*реедзўля*] «опудало», [*розкомірdzати*] «розсмикати, пороздирати», [*розмáцькати*] «роздавити, розчавити», [*розлопáнитися*] «розсістися», [*самушїння*] «бадилля»,

³⁸ Желтов И. М. Этимологические афоризмы // Филол. зап.— 1876.— Вып. 4.— С. 27–28; Никольский Д. «Крылатые слова» С. Максимова (рец.) // Там же.— 1891.— Вып. 4–5.— С. 11–13.

[*таланта́ти*] «хитатися», [*телéснути*] «ударити», [*чемесі́ти*] «чавити; топтати», [*шамуші́ння*] «лупшиння» і т. ін.

Експресивний префікс *ща-* припускався ще в праслов'янській мові: укр. [*чамрѣти*] «непритомніти», рос. [*чамрѣть*] виводяться з посл. *ща-търѣти, де *търѣти «мерти»; цей же префікс виділяється в експресивних та звуконаслідувальних утвореннях: укр. *чабѡвк* (від *бовк!*), *чабу́лькнути* (від *бу́лькнути*) тощо.

Очевидно, емоційним фактором більше, ніж будь-яким іншим, можна пояснити метатези: [*чепері́ця*] з *печері́ця*, [*чеперáха*] з *черепáха*, [*рѣля*] з *ліра*, [*сокотáти*] з *лоскотáти* і т. ін.

Великий масив української лексики становлять слова, запозичені з інших мов. Більшість їх є запозиченнями книжними або такими, що відбивають культурні зв'язки українців з іншими народами (*еволю́ція*, *екза́мен*, *експрeсія*, *парадѡкс*, *парадѡigma*, *реко́рд*, *сегме́нт* тощо). Серед них чимало інтернаціоналізмів: *дире́ктор*, *доміна́нта*, *еруді́ція*, *коалі́ція*, *ко́мплекс*, *панора́ма*, *сенса́ція* і под. Інша частина запозиченої лексики є наслідком безпосередніх контактів українців із сусідніми народами — росіянами, поляками, угорцями, румунами, словаками. Деякі з цих слів увійшли до літературної мови, інші властиві українським діалектам на територіях, що межують з країнами відповідних народів. Здебільшого це назви предметів і дій, пов'язаних з побутом, повсякденним життям. Пор.: [*анта́л*] «бочка» — з угор. *antalag* «т. с.», [*сві́рон*] «комора» — з лит. *svirnas* (*svirna*) «т. с.», [*сеге́льба*] «вирубка, підготовлена під поле» — з рум. [*sehélbă*] «місце, де вирубано ліс», [*сі́мра*] «сивий кінь» — з угор. *szetnevaló* «гарний», [*сині́я*] «жаровня» — з рум. *sinie* «мідний піднос, [жаровня]»; це можуть бути також назви рослин, птахів і т.ін.: [*лібу́ці*] «чайка» з угор. *libus*, *libucz* «т. с.», [*га́вран*] «ворон» — з чеської або словацької (*havran* «т. с.»), [*базі́нки*] «суниці лісові» — з бр. [*пазѣ́мкі*] «т. с.», [*же́реп*] «гірська сосна, [ялівець]» — з рум. *jireápan* «ялівець» тощо.

Певна кількість слів зі згаданих та інших мов потрапила в українські говірки від переселенців — поляків, чехів, болгар, сербів, німців, греків, які здавна проживають на території України. Давні й тісні контакти з тюркськими племенами й народами залишили слід у вигляді чималої кількості тюркізмів та арабізмів; є запозичення і з інших мов, у тому числі східних та південноамериканських, що потрапили в українську мову різними шляхами і в різні часи.

Для української мови, як і для російської та білоруської, характерна значна кількість старослов'янських (церковнослов'янських) слів. Як південнослов'янізми, вони фонетично відрізняються від питоми українських, зокрема, рефлексациєю сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt (пор. *глава́* — при укр. *голова́*, *сумра́к* — при *мѡрок*, *плевѣ́л* «бур'ян» — при *полѡва* тощо); семантично старослов'янізми тяжіють до сфери релігії. Серед них чимало грецизмів, напр.: *апѡсто́л*, *арома́т*, *архієре́й*, *де́мон*, *сва́нгеліє*, *іко́на*, *ке́лія* тощо. Як правило, це давні слова, що живуть у мові багато століть і увійшли в неї разом із православ'ям.

Проте давнішими за ці грецизми є латинізми, пов'язані ще з язичницькою обрядовістю: *русали́ї* «весняний обряд у давніх слов'ян», друс. *русалии* «весняне язичницьке свято у слов'ян; язичницькі обрядові ігри, що провадилися під час русалій; язичницькі ігри взагалі» — давнє, дохристиянських часів запозичення в давньоруській мові з латинської; лат. *Rosālia*, *Rosāria* «свято поминання померлих» утворені від *rōsa* «троянда» (одним з атрибутів цього свята були вінки троянд). Давнім є і запозичене з латинської *коляда́*; нині колядки приурочені до Різдвяних свят, але в старослов'янських пам'ятках про них ішлося ще як про

перші дні січня і язичницькі обряди в цей час, а в римлян *Calendae* «календи» позначали перший день місяця взагалі.

Етимологізування запозичень передбачає визначення не тільки джерел, а й шляхів проникнення того чи іншого слова в українську мову. Здебільшого зазначається мова-посередник. Так, наприклад, укр. *демаркація* через посередництво французької мови запозичено з іспанської, *дилетант* через німецьку або французьку — з італійської, *динаміт* через західноєвропейські мови — зі шведської, *етика* через латинську і західноєвропейські мови увійшло в українську з грецької, *кафедра* через російське посередництво запозичено з грецької, а у формі *катедра* — з лат. *cathedra* і т. ін.

У багатьох випадках наводиться також етимологія слова в мові-джерелі. Особливо це важливо й корисно тоді, коли встановлюється глибинна спорідненість запозиченого слова з питомими українськими або іншими слов'янськими. Так, *колона*, відоме в тому ж значенні багатьом слов'янським мовам, а також французькій (*colonne* «стовп, колона»), італійській (*colonna*), німецькій (*Kolonne* «т. с.») виводиться з лат. *columna* «колона, стовп», пов'язаного (в цій же мові) з *columen* «вершина, верх», *celcus* «високий», *collis* «горб, гора» і далі з псл. *čelo, укр. *чоло*; *ритм* запозичене з латинської мови через французьке посередництво; у латинській походить від гр. *ῥυθμός* «ритм, такт», пов'язаного з *ῥέω* «течу», спорідненим з дангл. *stream* «річка, потік», лтс. *straume* «течія, потік», укр. *струм*; *цивільний* також запозичене з латинської мови, лат. *civilis* «громадянський, державний» походить від *civis* «громадянин», спорідненого з гот. *haims* «село», лит. *šeimà* «будинок, житло», укр. *сім'я*; *слайд* «кольоровий діапозитив» походить з англ. *slide* «т. с.; ковзання», спорідненого з двн. *slito* «сани», лит. *slýsti* «ковзати», псл. *slědъ, укр. *слід*.

Етимологія слова в мові-джерелі допомагає встановити випадки зворотних запозичень, тобто таких, що відбивають долю слова, колись запозиченого з української (чи інших слов'янських мов, іноді ще з праслов'янської). Таким є, наприклад, укр. діал. *цїмбор* «товариш, приятель», запозичене з угорської мови, де виявляється слов'янським за походженням (з давнього *sqprogy* «супруг»); укр. діал. *сусуяк* «кукурудзосховище» походить з молд. *сысыяк* (*сэсяк*, рум. *sîsiîák* «т. с.»), що пов'язане з укр. *сусік* «засік» або болг. *съсек* «камбар»).

При формуванні в словнику словотвірних і етимологічних гнізд (тобто виділенні похідних при реестровому слові та встановленні етимологічно споріднених слів при етимологізуванні) доводиться стикатися з наслідками деетимологізації³⁹ — втрати колишніх етимологічних зв'язків між словами, що супроводжується певними фонетичними змінами в тих утвореннях, які випали з низки споріднених. Так, при запозиченні з білоруської мови назви суниці *пазёмкі* (з ясною для носіїв білоруської мови внутрішньою формою: ягоди ростуть *по землі*) внаслідок нерозуміння українцями внутрішньої форми слова воно набуло вигляду *базінки*. У складній назві лікувальної рослини *дев'ясил*, що зберігає в першій частині архаїчну форму *дев'я-* «дев'ять» (вірили, що рослина лікує від багатьох — дев'яти хвороб), змінено цю частину на форму *диво-*. У давньому іменнику *лѣжица* «ложка» відпав перший приголосний, у результаті чого з'явилося українське діалектне *жиця*. Різними шляхами деетимологізувалися також слова [*банькрат*] з *домкрат*, [*бібла*] з *вобла* (*вібла*), [*довгомїна*] з *домовїна*, [*крудно-*

³⁹ Це явище, умови його дії і наслідки детально описав Л. А. Булаховський: Деетимологізація в русском языке // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т. — К., 1978. — Т. 3. — С. 345–440.

вѣлик] «невеликий калачик, вид пряника» з *крендѣлик*, [*крушоок*] «сувій полотна» — з *кружбк* (полотна), [*кужмарки*] з *пѣжмурки*, [*кубка*] з *кѹпка*, [*ласкѹр*] з *плоскѹр* (назва риби), [*перѣлюстка*] з *пелюстка*, *сумлі́ння* з давнішого (давньоруського) *сумьнѣнѣ* (пор. рос. [*сумлѣње*, *сумлєвѣться*], бр. [*сумля́ца*], серб. *сумљати се* «т. с.») тощо.

Деякі слова можуть мати не одну, а кілька деетимологізованих форм, пор. [*макотѣр*] — [*макартѣт*, *макортик*, *макортѣт*, *мако́трик*]; по суті, деетимологізованою є й літературна форма *макітра*. Первісно складне утворення в значенні «вид глиняного посуду для розтирання маку» фонетично ще більше змінилося, коли набуло переносного значення «стрижена або голена голова; голова людини»: [*макоті́ря*, *мокоті́ря*, *мокуті́ря*], пор. також у дієсловах: *обмакоті́рити* «дуже низько обстригти», [*обмакоті́жити*] «т. с.» (дієслова, очевидно, пов'язані з давнім звичаєм стригти «під макітру» — одягати посуд на голову, щоб домогтися рівнішої стрижки).

У запозиченнях, особливо якщо слово стоїть відокремлено, деетимологізація може викликатися намаганням мовців прив'язати його до знайомого, семантично спорідненого гнізда. Наприклад, [*мазилін*] з'явилося в результаті зближення галіцизму *вазелін* з похідними від *мазати*. Зближення з іншими коренями внаслідок (або як причина) деетимологізації відбулося також у словах [*бліска*] — з *пліска*, [*висюк*] «стоколос» — з [*вієсюк*, *вієсюг*], [*отру́дник*] «вид гусені» — з *отру́йник*, [*сікові́ця*, *сікаві́ця*] — із *сочеві́ця*, [*танцѣ́рник*] «калачики лісові» з [*паці́рник*] і т. ін.

Особливістю «Етимологічного словника української мови» є, серед іншого, добре продумана й послідовно витримана система відсилань, яка допомагає користувачам словника орієнтуватися в матеріалі, забезпечує логічніший та економніший виклад останнього.

Сюди ж певною мірою може бути віднесене й позначення (в реєстрі) омонімів цифрами: *ді́ти*¹ (іменник) і *ді́ти*² (дієслово), *ма́ти*¹ (іменник) і *ма́ти*² (дієслово); *луна́*¹ «відгомін, відголосок», [*луна́*²] «відблиск, заграва», [*луна́*³] «плями на тілі», [*луна́*⁴] «полуда, більмо; хвороба очей». Існують омоніми навіть із сімома значеннями (*коза́*, *коза́к* та ін.).

Відсилковими ремарками в словнику є *див.* (дивись), *Див. ще...* і *Пор.*

Ремарка *див.* використовується при наявності в реєстрі словника кількох фонетичних варіантів одного слова. Читач (особливо якщо він не філолог) може їх не знати, оскільки ж етимологію подано лише при одному з варіантів, при іншому (інших) дається відсилка *див.:* *га́спид* — *див. а́спид*, *гуфна́ль* — *див. ухна́ль*, *граді́ль* — *див. гряді́ль*, *есау́л* — *див. осаву́л*, *джінджу́ра* — *див. гіндзу́ра*, *джур* — *див. жу́р*, *жгут* — *див. джгут*, *керя́* — *див. киря́*, *клуба́к* — *див. клубно́к*, *ла́дка* — *див. ола́дка*, *лапнó* — *див. вапнó*, *мані́ство* — *див. намі́сто*, *перга́ч* — *див. пі́ргач*, *рум* — *див. ром*, *тербу́к* — *див. торбу́к*. Цю саму ремарку вживано й при морфологічних варіантах, зокрема дієслівних: *гні́тити* — *див. гнесті́*, *густі́* — *див. гуді́ти*, *діва́ти* — *див. ді́ти*, *кля́нятися* — *див. клоні́ти*, *ткну́ти* — *див. ті́кати*.

Як відсилкові іноді в реєстрі подаються похідні (якщо словотвірні відношення між ними і твірним словом не зовсім прозорі): *безперѣ́чний* — *див. перѣ́ка*, *грець* — *див. гра́ти*, *дерлю́га* — *див. дѣ́рти*, *дозі́р* — *див. зрі́ти*, *кові́нька* — *див. ковеня́*, *ма́рево* — *див. ма́ра*, *перелѣ́сник* — *див. лєсть*, *розті́нка* — *див. тя́ти*, *спина́ти* — *див. п'я́сті*, *ті́тка* — *див. те́та* тощо.

Відношення між відсилковим словом і тим, до якого відсилає ремарка *див.*, можуть бути й дещо складнішими. Наприклад, якщо похідне слово, на відміну

від кореневого, є діалектним або вживанішим за нього, відсилковим може бути коренево (пор.: *бакі́р* — див. *набакі́р*); так само, якщо одне слово виникло в результаті деетимологізації (і скорочення) іншого (*телю́га* — див. *пітелю́га*); обидва слова можуть бути похідними, тоді відсилковим є одне з них (інколи те, яке в реєстрі стоїть першим) тощо.

При реєстровому відсилковому слові може бути ціла низка похідних від нього: *долі́на, дблі́, долі́вка, долі́шній* — див. *діл*; *жі́нка, жі́нєа́, жі́нєта́, жі́нєцтво́, жі́нєчий* — див. *жонє́а*; *лі́жко, лі́жєма́, лі́жєнік, лі́жєніця* — див. *лежє́ати*; *лі́тєк, лі́тєльний, лі́тєати* — див. *леті́ти* і т. ін.

При етимологізуванні споріднених слів максимально глибоку етимологію в словнику подано при одному з них (як правило, найпростішому в словотвірному відношенні або найуживанішому); при інших дається необхідний короткий коментар і в кінці обов'язкове посилання на слово з глибокою етимологією: *Див. ще (василі́ск... Див. ще Васі́ль; васильо́к «волошка»... — Див. ще Васі́ль; чад ... — Див. ще каді́ти)*. Особливо вживана ця ремарка при етимологізуванні запозичень: *емігра́ція... — Див. ще екс, мігра́ція; епопе́я... — Див. ще е́пос, пое́ма; структура... — Див. ще констру́кція; тради́ція... — Див. ще да́ти, транс.*

Ремарка *Пор.* перекидає місток до споріднених слів при однаковій глибині їх етимологічної розробки: *махі́на... — Див. ще мехє́ніка. — Пор. маші́на*. Такі посилання можуть бути перехресними: *конкурє́нція... — Див. ще коєлі́ція, курс.* — *Пор. кєнкурс; кєнкурс... — Див. ще коєлі́ція, курс. — Пор. конкурє́нція*.

Від перших кроків порівняльно-історичного мовознавства при встановленні спорідненості слів найголовнішим було врахування фонетичних законів, звукової відповідності зіставляваних слів, з одного боку, і визначення семантичних зв'язків між ними — з другого. З поглибленням етимологічних розробок, залученням ширшого матеріалу стало все важче дотримуватися старих рамок, усе частіше мовні факти змушують іти на компроміси, що збільшує гіпотетичність, а отже й непевність етимологічних побудов. Український матеріал, зокрема, свідчить про важливість емоційного фактора як у фонетичних, так і в семантичних змінах. Ніякими відомими фонетичними законами й закономірностями не можна пояснити таку, наприклад, варіантність у назвах рослин: *єір, єєр, єєр, єа-в'єр, єаїр, єаїєір, ір, ірєнік, ір, ієр, лїр; спєрїш, спєрїєж, спєрїєж, спєрїєс, спєрїєч, шпєрїєх, шпєрїєш; єасєнік, єасєнок, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік, єєсєнік* або птахів: *єєаїєвєрєн, єєаїєвїр, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрїєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк, єєаїєвєрєнєк* тощо.

Ще складніше із семантичним розвитком, де чіткі закономірності взагалі відсутні і слід покладатися більше на типологічні паралелі або власну логіку та інтуїцію. Так, при розробці укр. *єєртїєж* «межа» і пов'язанні його з псл. **ker-* «різати» семантичною паралеллю є *рубїєж* «межа, кордон» (корінь **rub-* «різати, рубати»): обидва слова відбивають давній звичай позначати межу земельних володінь зарубками на деревах, пнях. Українське *єєлієвєати* походить від давнішого *єєловєті* «вітати, здоровити», похідного від *єєль* «здоровий»; схожий розвиток значення в лат. *salutare* «вітатися, бажати здоров'я», що походить від *salvus* «цілий, неушкоджений»; *єєлоєд* з псл. **soldъ*, похідного від *solъ* «сіль» — солодке, як і солоне, додає смаку страві.

Розвиток семантики запозичених слів нерідко демонструє шлях від назв конкретних дій і речей до назв абстрактних понять. Наприклад: *єєтєльєний* «акурат-

ний, точний» у польській мові, звідки українське слово запозичено, походить від дієслова *zrzec* «зріти, дивитися, спостерігати», і спочатку п. *zrzetelny* мало значення «прозорий»; *тендєнція* — з лат. *tendere* «тягти, нагадувати», спорідненого з псл. *teneto, укр. *тенєта*; *скрупульозний* «надзвичайно точний» пов'язане з лат. *scrupulus* «гострий камінець»; *семінар* — з лат. *seminarium* «розсадник; школа», пов'язаного з *sēmen* «сім'я», укр. *сім'я*; *стимул* — з лат. *stimulus* «стимул», первісно «загострена палиця, якою підганяли тварин», пов'язане зі *stilus* «гострий кілок; паличка для писання по воску» і далі «стиль, спосіб викладу».

Унаслідок опрацювання всього складу лексики української мови з погляду походження кожного її слова, урахування гіпотез, уже зафіксованих у словниках, інших працях, для слів, які є спільними для української та інших слов'янських і неслов'янських мов, в ЕСУМ запропоновано чимало нових етимологій. Так, увагу багатьох лінгвістів привертало загадкове слово *унір*, наявне в слов'янських мовах (а у формі *вампір* відоме і західноєвропейським). В ЕСУМ псл. *qpyrь розглядається як похідне із заперечним префіксом *q-* «не-» від давнього кореня **pyr-* «вогонь; палити» (засвідченого в укр. *пиріти* «червоніти (від гніву)», рос. [*пѣреѣ*] «припічок», п. *perz, perzyna* (< *pyr-*) «жевріюче вугілля»; ч. *рўр* «жар, розпечений попіл» тощо). Загальне значення псл. *qpyrь — «неспалений»; воно пов'язане із кремацією як з обов'язковим способом поховання у слов'ян-язичників, з їхньою вірою у вогонь як стихію, що очищає, і в те, що неспалений мрець повертається в свою оселю і мстить родичам за невиконання обряду. Таке саме походження і таку ж морфологічну будову має і гр. *ἀπυρος* «неспалений».

Пропонуються також етимології до українських слів [*албмий*] «лимон», [*брбслина*] «персик», [*гомила*²] «висока незграбна людина», [*санувати*] «шанувати», [*сіпра*] «сивий кінь», [*скрент*] «передня частина воза», [*смить*] «завірюха», [*слюсак*] «клямка», [*сбба*] «камера, кімната», *рінник* «оляпка» (птах), [*рўслиця*] «трав'яниста рослина», [*теліпан*] «тополя біла», [*тигіннути*] «сильно вдарити» і багатьох інших.

Необхідним складником етимологізування є увага до морфологічної структури слова, його словотвірної будови. Проте словотвір у порівняльно-історичному аспекті вивчений недостатньо. Тому група молодих етимологів Інституту мовознавства нині працює над «Етимологічним словником суфіксів».

Разом з тим затемнена форма, брак відповідників в інших мовах, відсутність історичних, етнологічних, інших свідчень і матеріалів не дозволили встановити етимології певної кількості українських слів. Так, залишилися відкритими питання про походження назв рослин [*бўкса*] «трава з олійним зерном», [*вараничка*] «айстра», [*рашбр*] «молочай», [*татбшник*] «жовтець»; птахів [*кудраї*] «горобець», [*куздўсь*] «т. с.», [*малайка*] «дятел», [*тебличка*] «сіра цапля»; ентомологічних назв: [*сєвель*] «вид слимака», [*смівка*] «дзюрчалка», [*тисанка*] «одноденниця»; інших утворень: [*валаструвати*] «звиватися від болу», [*кубай*] «вузол», [*кудан*] «палиця», [*куміга*] «латка землі, полянка», [*лета*] «балакуха», [*лаштаї*] «наймит», [*мімдитись*] «псуватися» та ін. Досі не мають загальноприйнятих етимологій не лише українські діалектизми, а й деякі поширені запозичення: *джаз, кєди, кєфір* тощо.

Постійне удосконалення методів формального та семантичного аналізу нині дозволяє значно розширити коло генетично споріднених слів не тільки в одній мові, а й у їхніх групах і за рахунок цього реконструювати цілі фрагменти лексичної системи прамови. Оперуючи великою кількістю слів з різних мов, зіставляючи їхні формальні особливості, простежуючи різноманітні, часом примхливі

шляхи семантичного розвитку, О. С. Мельничук одним із перших переконливо продемонстрував плідність гніздового підходу в порівняльно-історичних студіях⁴⁰. Він сприяв його впровадженню і при укладанні та редагуванні «Етимологічного словника української мови».

Дальше заглиблення як у лексику так і у фонологію багатьох мов, у динаміку мовного розвитку дало змогу О. С. Мельничукові побачити спільні риси не лише в споріднених мовах, а й у тих, які досі розглядалися як належні до інших сімей, і на цій підставі обґрунтувати концепцію спорідненості всіх мов світу⁴¹. Відкритий дослідником шлях є перспективним, при дальших дослідженнях у цій галузі він здатний привести до нових здобутків порівняльно-історичного мовознавства.

Розвиткові компаративістики, насамперед дальшому порівняльно-історичному дослідженню лексики слов'янських мов покликаний сприяти і «Етимологічний словник української мови», що, укладений з урахуванням найостанніших ідей у галузі етимологізування, вводить у науковий обіг великий шар української лексики, подає значну кількість нових етимологій, містить корисне зібрання етимологічної літератури.

T. B. LUKINOVA

CREATION OF THE ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS AN IMPORTANT STAGE OF COMPARATIVE-HISTORICAL STUDY OF SLAVONIC LEXICON

The article deals briefly with the history of creation of the Etymological Dictionary of the Ukrainian Language, scientific principles of its composing, importance for comparative-historical studies of Ukrainian and Slavonic Lexicon.

Key words: comparative-historical linguistics, Etymological Dictionary of the Ukrainian Language, Common Slavic, reconstruction of old forms, dialect words, borrowing.

⁴⁰ Мельничук А. С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков // *Этимология* 1966.— М., 1968.— С. 194–240; Мельничук А. С. *Этимологическое гнездо с корнем **cei-* в славянских и других индоевропейских языках* : Докл. на VIII Междунар. съезде славистов (Загреб ; Любляна, 1978).— К., 1978.— 16 с.

⁴¹ Мельничук О. С. О всеобщем родстве языков мира // *Вопр. языкознания*.— 1991.— № 2.— С. 27–42; № 3.— С. 46–65.